

HERMAN HESSENİN İLAHİ VƏHDƏT İDEYASI

Arzu HACIYEVA,
 AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutunun
 Azərbaycan fəlsəfə tarixi şöbəsinin müdiri,
 fəlsəfə elmləri doktoru,
 arzuhaciyeva@mail.ru

AÇAR SÖZLƏR: *Herman Hesse, müdriklik, ilahi vəhdət, müxtəliflik, həqiqət, Şərq, Qərb, bəşəriyyət.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Герман Гессе, мудрость, божественное единство, многообразие, истина, Восток, Запад, человечество.*

KEY WORDS: *Hermann Hesse, wisdom, divine unity, diversity, truth, East, West, humanity.*

Müdriklik bütün xalqlarda eynidir... İki, üç deyil, yalnız bir müdriklik vardır...

Mənim dünyada hər şeydən çox, dərindən inandığım, hər məsləkdən müqəddəs sandığım – vəhdətdir, kainatın ilahi vəhdətidir və bütün əzablar, bütün şər yalnız ona görə baş verir ki, biz, hər birimiz tamın ayrılmaz hissəsi olduğumuzu artıq hiss etmirik, “mən”imiz özünü çox uca tutur.

Herman Hesse

Tarix boyu harada və nə zaman yaşamağından asılı olmayaraq, öz mədəniyyətləri çərçivəsində spesifik dünyaənəlamı və dünyaduyumu kimi başa düşülən Şərq və Qərbin vəhdətini təmsil edən, başqa sözlə, şərqli olub özündə Qərb ruhunu, qərbli olub Şərq ruhunu daşıyan, bu iki fərqli düşüncə tipinin dialoqunu yaradıcılıqlarında orijinal şəkildə gerçəkləşdirə bilən nadir insanlar həmişə olmuşdur. Dərin psixologizmi, fikir və obrazlarının simvolik, mistik örtüyü ilə seçilən “Siddharta”, “Demian”, “Çöl canavarı”, “Şərq ölkəsinə ziyarət”, “Muncuq oyunu” əsərlərinin müəllifi kimi tanıdığımız, XX əsrin məşhur siması, mütəfəkkir yazıçı, böyük humanist, Nobel mükafatı laureatı Herman Hesse (1877-1962) məhz belə şəxsiyyətlərdəndir. “Mən musiqiçi olsaydım, çətinlik çəkmədən iki xətdən, iki tonallıqdan və not sırasından ibarət iki səslə melodiya yazardım, onlar bir-birinə uyğun gələr, bir-birini tamamlayar, bir-birilə mübarizə aparar, bir-birinin şərti olar, hər halda, sıranın hər bir nöqtəsində bir-birilə ən sıx və ən canlı təmasda olardılar. Və notları oxumağı bacaran hər kəs mənim ikili melodiyanı oxuya, daim hər bir tonda onun əks tonunu, qardaşını, düşməninə, antipodunu görə və eşidə bilərdi” [1]. Pövestlərindən birində söylədiyi bu sözlərdə Hesse öz həyat amalıını ifadə etmişdir. O, əksliklərin mübarizəsindən doğan vəhdət ideyasını, özü də qeyd etdiyi kimi, notların olmasa da, sözlərin, fikirlərin vasitəsilə daim öz yaradıcılığında təlqin etməyə can atmışdır.

Yazıçı dünyanı dialektik şəkildə qavrayır. Onun fikrincə, əksliklər, “dünyanın böyük

ziddiyyətləri” – materiya və ruh, xeyir və şər, işıq və qaranlıq, gözəllik və eybəcərlik, günahkarlıq və müqəddəslik yalnız bir anlıq əkslik kimi görünür, əslində, onlar fasiləsiz olaraq bir-birinə keçir, bir-birinə çevrilir. Odur ki, Hesse hərəkatın son səbəbindən daha çox hərəkatın özü, təşəkkülün nəticəsindən daha çox təşəkkülün özü, hazır cavabdan daha çox sualın özü maraqlandırır. Onun roman və povestlərində hazır həqiqətlər, həyat sınaqlarından çıxmağa kömək edən hazır göstərişlər, reseptlər tapa bilməzsən. Burada sirli-tilsimli üsullarla iztirablardan doğan aydın bir həqiqət oxucunun ona ürəkdən inandığı məqamda tamamilə əks bir həqiqətlə inkar edilir. Və yeni yaranan həqiqət aydınlığına, inandırıcılığına görə əvvəlkindən qətiyyətlə geri qalmır. Bu bir-birini inkar edən həqiqətlərdən baş çıxarmağın yeganə üsulu onların hamısını eyni zamanda, olduğu kimi, necə var elə qəbul etmək, məntiqi əksliklərin təxəyyüldəki ikiliyini aradan qaldırmaqdır. Mütəfəkkirin fəlsəfi dünyagörüşünün mərkəzində duran bu ideya onun bütün yaradıcılığında qızıl xətlə keçir, inikası hər bir əsərində görünür. Əyanilik xatirinə, onun 1959-cu ildə qələmə aldığı təkcə elə “Çin əfsanəsi”ni [2, s.226-227] xatırlatmaq, zənnimcə, yetərlidir.

Müdrək Men Se (yazıcının təxəllüsü idi. Çin dilində “*men*” - *yuxu*, “*se*” - *görmək* deməkdir) haqqındakı əfsanənin məzmunu belədir: gənc rəssamların görməyin yeni üsulunu sınamaq üçün başları üstündə dayanmağı məşq etdiklərindən xəbər tutan Men Se özü də başı üstündə bir qədər durduqdan sonra şagirdlərinə deyir: “Başın üstündə duranda dünya yeni formada və daha gözəl görünür”. Piri-ustad sözə xəsis imiş, şagirdlərini təlimlə deyil, daha çox öz həyat tərzini örnəkləri ilə tərbiyə edərmiş. Odur ki, ağzından çıxan hər bir kəlməsi xüsusi dəyər kəsb edirmiş. Ona görə də bu sözləri dildən-dilə düşüb məşhurlaşır. Yenilikçi gənclər ustadın onların təcrübəsini bəyəndiyini bilib çox sevinir, qürur duyub öyünməyə başlayır, qocalar isə heyrətlənib əsəbiləşirlər. Elə bu vaxt ustadın daha bir kəlamı yayılır: “Nə yaxşı ki, insanın iki ayağı var! Başı üstə dayanmaq sağlamlığa ziyandır, elə ki, yenidən ayaqların üstünə qayıdırsan, dünya ikiqat gözəl görünür”. Bu sözlər həm özlərini aldadılmış və ələ salınmış hiss edən gəncləri, yəni başı üstə durmaq həvəskarlarını, həm də möhtərəm şəxsləri hiddətləndirir. Möhtərəmlər deyirlər: “Men Se bu gün bir şeyi iqrar edir, sabahsa onun tam əksini. Amma iki həqiqət ola bilməz. İndi bundan sonra ağılı itirmiş qocanı kim ciddiyyə alar?!” Yenilikçilərin və hörmətli məmurların onun barəsində söylədiklərini ustada çatdıranda o gülür. Şagirdləri ondan izah istəyəndə deyir: “Əziz oğullarım, gerçəklik mövcuddur və onu heç cür dəyişdirə bilməzsən. Amma həqiqətlər, yəni gerçəklik haqqında sözlərdə ifadə edilmiş rəylər saysız-hesabsızdır və onların hər biri haqlı olduğu qədər də haqsızdır”. Şagirdləri onu nə qədər dilə tutub yalvarsalar da, bundan artıq heç nəyi izah etmir...

Hesse tez-tez deyərdi ki, vəhdətə ondakı müxtəlifliyə görə hörmət edir. Şərq və Qərb arasında münasibətə də bu paradigmadan yanaşırdı: onları barışdırmağa, bir-birilərinə bərabər olduqlarına inandırmağa çalışırdı. Şərq və Qərb müdrəkliyi, onun fikrincə, həyatın onların arasında fasiləsiz yırğalandığı, gah o, gah da bu tərəfə fasiləsiz hərəkatda olduğu iki qütbü, dünyanın iki əsasını təşkil edir. Həqiqət də bu iki qütb arasında, daha dəqiq desək, onların canlı və qarşılıqlı sıx təsiri və əlaqəsindən doğmaqdadır.

Maraqlıdır ki, Herman Hesse ilahi vəhdət ideyasını böyüyüb boya-başa çatdığı xristian əhatəsindən deyil, qəlbinə daha yaxın olan Şərqi düşüncəsindən, tərcümələr vasitəsilə tanış olduğu qədim hind dini və fəlsəfəsindən, Budda və Upanişadların kəlamlarından (heç şübhəsiz, buna onun protestant-pietist valideynlərinin uzun illər Hindistanda yaşayıb missionerlik etmələri, hind mədəniyyətinə və dillərinə bələd olmaları və rəğbəti də təsir etmişdir), daha sonralar isə Çin müdrikləri Konfutsinin, Lao-tszının görüşlərindən mənimsəmişdir. O, xristian həyat tərzinə və əxlaqına tamamilə zidd olan bu baxışları və bilgiləri sadəcə əxz etməmiş, yenidən dəyərləndirmiş, iki dünya müharibəsinin şahidi olmuş öz dövrünün, Avropanın, Almanıyanın mürəkkəb fəlsəfi-siyasi problemləri ilə orijinal şəkildə əlaqələndirə bilmişdir.

Görünür, Herman Hesse İslam Şərqiində yaranan dini, mistik-fəlsəfi cərəyanlarla, sufilik və onun görkəmli nümayəndələrinin “vəhdət əl-vücut”a dair görüşləri ilə tanış olmamışdır. Hər halda, irsində bu bərdə məlumata təsadüf etmirik. Lakin mütəfəkkirin hər yerdə vəhdət ideyasının fəlsəfi mahiyyətindən çıxış etməsi onun dünyagörüşünü həmin baxışlara yaxınlaşdırır, onlar arasında ümumiliyi, həmahəngliyi aşkar etməyə imkan verir. Həmin bənzər mülahizələr özlərində tolerantlıq, humanizm ideyalarını ehtiva etməklə bir-birini tamamlayıb qüvvətləndirməsi baxımından da diqqəti cəlb edir.

Həqiqətin özünə zühur yeri tapdığı bütün inancları bir-birinə bacı bilən Hesse din və kilsəyə təkcə bir məsələdə – məhz onlara xas olan dözümsüzlük meylinə görə etirazını bildirmişdir. O, istər xristianların, istərsə də müsəlmanların öz dinlərinin bütün ləyaqət və müqəddəsliyinə rəğmən, imtiyazlı, müstəsna hüquqa malik olması haqqında iddialarını qəbul etməmişdir. Bu mənada, bir din kimi Hinduizmə üstünlük vermişdir. Hesse məktublarından birində (5.2.1923) Allaha aparan yollar tapmaq istiqamətindəki gərgin söylərindən söhbət açmış, tədricən həqiqətin spesifik xristian formasına antipatiyasının azaldığını qeyd edərək yazmışdır: “Bununla belə, mən hind yoluna sadıq qaldım. Və ona görə yox ki, onu xristian yolundan yaxşı hesab edirəm, ona görə ki, Xristianlığın özünəgüvəni, Paveldən başlayıb bütün xristian teologiyasından keçib gələn həqiqətə və Allaha inhisarçı sahiblik iddiası mənə xoş gəlmirdi...” [3, s.198].

Hinduizm mütəfəkkirin məsləyinə daha uyğun idi, çünki o, özündə ən ağılasığmaz əkslikləri, bir-birilə qətiyyənlə uyuşmayan fikirləri, ən ziddiyyətli əhkam, mərasim, mif və kultları asayıda birləşdirir. Hesse bunu həmin dinin mahiyyətindəki – qərblə insan üçün anlaşılması müşkül olan – Allahın eyni zamanda həm transsendent, həm də immanentliyinə inamla əlaqələndirir. Bu fikri fəlsəfəsinin əsasında Allahın ikili təbiətə malik olması haqqında müddəanın durduğu orta əsrlər sufi mütəfəkkiri Muhyiddin ibn Ərəbinin yaradıcılığı da təsdiq edir. Tolerantlığın carçılarından olan İbn Ərəbi göstərirdi ki, hansı dinə etiqad etməsindən asılı olmayaraq, hər bir dindar öz inamında haqlıdır, səhvi yalnız məhz onun Allaha tam dolğunluğu ilə itaət bəsləməsinə əminliyindədir. Çünki bütün dinlərin – bütperəstliyin, xaçperəstliyin, iudaizmin və i.a. örtüyü altında Həqiqət gizlənmişdir. Bunu bildiyinə görə fəxrə deyirdi: “İnsanlar müxtəlif etiqadlar yaratmışlar, mən isə nəzərimlə onların hamısını əhatə edirəm”.

Allahın həm transsendent, həm də immanentliyinin iqrarı məntiqi olaraq öz substansionallığında və zaman təzahüründə dünyanın ikili olduğu kimi insanın da ikili olması

barədə konsepsiyaya gətirib çıxarır. İbn Ərəbi bunu poetik şəkildə belə ifadə etmişdir:

Mahiyyət ikidir məndə: biri "O"dur (yəni Allah), biri "mən",

Onda isə yoxdur ancaq məndə olan həmə "mən".

Amma təzahürü işıq saçır Onun məndə,

Sanki bizik (Onun) ağzınadək doldurulmuş qədəhində [4, s.174].

Hesse isə bu təsəvvürü qədim hind fəlsəfəsindən əxz etdiyindən İbn Ərəbinin insandakı "o" (yəni ilahi) adlandırdığı başlanğıcı hindlilərin dili ilə Brahmana bərabər tutulan ilahi, əbədi Atman kimi, "bizim Allahda, həyatda, bütövdə, şəxssizdə, fəvqəlxəxsədə olan payımız" kimi səciyyələndirir. O yazır: "Hind nöqtəyi-nəzərinə, yəni Upanişadların və bütün buddizməqədərki fəlsəfənin nöqtəyi-nəzərinə, mənim yaxınım təkcə "mən kimi insan" deyil, məndir, o, mənimlə nə isə eyni olandır, onu məndən, məni səndən ayırmaq yalandır, mayyadır. Bu təfsir həmçinin yaxınımına sevginin etik mənasını tamamilə ifadə edir" [2, s.219].

Cəlaləddin Ruminin "Məsnəvi"sindəki məşhur hekayə Herman Hessenin bu sözlərinin mənə məzmununa görə eyni olub, sevginin mahiyyətini parlaq poetik obrazda canlandırır. Mənzumədə deyilir: "Dostu sevgilisinin qapısını döyür. Onun içəridən "Kimdir?" sualına "Mənəm" deyər cavab verir. "Çıx get, sən hələ yetişməmişən, yetkin olmayan mənimlə bir masada əyləşə bilməz" - deyərək dostu qapını açmır. Bir il uzaq diyarlarda sərgərdan gəzib dolandıqdan, ayrılıq alovunda yanıb yaxıldıqdan sonra yenə dostunun yaşadığı yerə qayıdır, qapını tıqqıldadır. "Kimdir orada qapını döyən o özgə?" sualına bu dəfə o fikirləşib cavab verir: "Buradakı da sənə, sevgilim". "Əgər sən elə həmin mənəmsə, onda keç içəri, ey mən, amma iki mən üçün mənim mənzilim darısqaldır" - deyərək dostu onu evə buraxır...

Bu rəmzi mənə daşıyan hekayəni Hessenin insanda mövcud olan iki "mən" haqqındakı konseptindən çıxış edərək belə də təfsir etmək olar: dostunun qapısını döyən birinci halda "təkəbbürlü və səbirsiz "mən"inə sonda "əbədi, sakit və səbirli "mən"i qalib gəlir.

İnsanın öz daxili aləmində həmin əbədi ilahi "mən" axtarışının çətinliyi, iztirablardan, ümitsizlikdən keçərək əldə edilməsi və onun vasitəsilə vəhdətə qovuşması ideyasına inam Herman Hessenin mistik, utopik "Şərq ölkəsinə ziyarət" povestinə də xasdır. İstər qədim hind və Çin, istərsə də orta əsrlər sufilik fəlsəfəsinin bütün mövcudatın öz əksliklərində əzəli Vəhdətin yalnız az müddətdə təcəssüm etmiş hissəcikləri olub, labüd olaraq Ona qayıdacaqları barədə ideyaları əsərdə XX əsrdə yaşayan qərbli qəhrəmanın – musiqiçi H.H.-nin dili ilə özünəməxsus bədii-fəlsəfi həllini tapır. H.H.-nin daxil olduğu qardaşlıq zəvvarların Şərq ölkəsinə zaman və məkan xaricində yürüş-səyahətini təşkil edir. Hessenin Şərq ölkəsi sadəcə bir ölkəni və ya coğrafi məkanı təmsil etmir, o, işığın çıxıb yayıldığı yer, mənbədir, ruhun əbədi can atdığı doğma ev, vətən, sübh, ilk başlanğıcdır. "O (yəni Şərq Ölkəsi), hər yerdədir və heç yerdə deyil; bütün zamanlar onda zamanın fəvqündə duranın vəhdətini təşkil edir" [5, s.36].

Bu yürüşün iştirakçıları gah qrup halında, gah da təklikdə müxtəlif məkan və zamanlardan keçərək öz yolları ilə gedirlər, onlardan hər birinin ürəyində arzusu, istəyi, xəyalı olsa da (məsələn, H.H. səyahət zamanı "Min bir gecə"dəki şahzadə Fatmanı tapıb görməyi, mümkün olarsa onun məhəbbətini qazanmağı arzulayır), bir-biri ilə gizli bağlarla birləşən vahid axının

şırnaqlarını təşkil edir, qəlblərində eyni ixtlası, eyni inamı, eyni əhdi daşıyırlar. Bu povest Fəridəddin Əttarın “Məntiq ət-Teyr” (“Quşların söhbəti”) poemasını xatırladır. Əttarın əsərində quşlar Simurq quşunu tapmaq üçün tərəddüd, şübhə və qorxularını dəf edərək min bir əziyyətlə sufi yolunun məqamlarını təmsil edən vadilərin üzərindən uçub keçir və sonuncu fəna vadisində məqsədlərinə çatırlar. Aydın olur ki, onların özləri elə Simurq quşu imişlər (farsca “Si mürğ” - otuz quş). Hessenin qəhrəmanının Şərqi ölkəsinə aparan yolda etdiyi səhvlərə, ondan sarmasına görə keçirdiyi mənəvi sarsıntı, əzablar onun saflaşmasına kömək edir: o, substansiyasının tədricən tamamilə öz əksliyinə – əsərin digər personajı, zənnvarların nöqəri və qardaşlığın gizli rəhbəri olan Leoya axıb süzüləcəyini, sonda təkə Leonun qalacağını görür. Rəmz olan Leo isə əsərdə, əslində, xidmət və ağılıq etmək əksliyini özündə birləşdirən ilahi başlanğıcın təmsilçisidir.

Hesseyə görə, heç bir təsvirdən, müqayisədən qorxmayan vəhdət ideyası zamanından asılı olmayaraq, bütün xalqlarda analoji rəmzlərdə təfsir edilmişdir. Biz də sufi düşüncəsi ilə bu təfsirlər arasındakı uyğunluğa məhz müqayisə vasitəsilə baxmağa çalışdıq. Zənnimizcə, bunlar onun aşağıdakı sözlərindəki həqiqəti də təsdiq edir: “Bəşəriyyətin hər bir inkişaf pilləsində həqiqətə can atan insan üçün bundan daha mühüm və təskinedici bilik ola bilməz: irqlərin, dərinin rənginin, dil və mədəniyyətlərin müxtəlifliyi Vəhdətə əsaslanır, müxtəlif insanlar və mənəviyyatlar mövcud deyil, yalnız Bir Bəşəriyyət, bir Mənəviyyat mövcuddur” [2, s.224].

ƏDƏBİYYAT

1. Гессе Герман. Курортник. Заметки о моем лечении в Бадене / <http://www.hesse.ru/books/read/?book=kurortnik&page=9>
2. Восток–Запад. Исследования. Переводы. Публикации. Выпуск 1. М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1982.
3. Jürgen Below (Herausgeber): Hermann Hesse: Der Vogel kämpft sich aus dem Ei. Eine dokumentarische Recherche der Krisenjahre 1916–1920, Igel Verlag, Hamburg 2017.
4. Ибн Араби. Геммы мудрости (перевод с арабского) // А.В.Смирнов. Великий шейх суфизма (опыт парадигмального анализа философии Ибн Араби). М.: Наука (издательская фирма “Восточная литература”), 1993.
5. Гессе Герман. «Избранное». Сборник (перевод с немецкого). М.: Радуга, 1984.

Арзу Гаджиева

ИДЕЯ БОЖЕСТВЕННОГО ЕДИНСТВА ГЕРМАНА ГЕССЕ

РЕЗЮМЕ

Все творчество выдающегося писателя-мыслителя XX века, великого гуманиста, лауреата Нобелевской премии Германа Гессе, пронизано идеей божественного единства, лежащей в основе многообразия мира. И эта идея впервые открылась ему в своем восточном воплощении, сначала в индийском, позже в китайском. Сравнивая его философские размышления с суфийскими интерпретациями идеи “вахдат аль-вуджуд” великих мыслителей мусульманского Востока – Фаридаддина Аттара, Ибн Араби, Джалаладдина Руми, автор статьи пытается обосновать правдивость мысли Гессе о том, что мудрость у всех народов Востока и Запада одна и та же, также она не имеет временных границ.

Arzu Hajiyeva

THE IDEA OF THE DIVINE UNITY OF HERMANN HESSE

SUMMARY

All creativity of the outstanding writer - thinker of the 19th century, great humanist, Nobel prize-winner Hermann Hesse is inspired by the idea of the divine unity, which underlies diversity of the world. And this idea was first revealed to him in eastern manifestation, first in Indian, and later in Chinese. Comparing the thinker's philosophical reflections with Sufi interpretations of the idea of “vahdat al-wujud” of the great thinkers of the Muslim East - Faridaddin Attar, Ibn Arabi, Jalaladdin Rumi, the author of the article tries to show the truthfulness of Hesse's thought that the wisdom of all peoples of the East and West is the same and also it has no time limits.